

بشارت‌هایی برای دین سبز

نگاهی به دایره‌المعارف «کتاب
راهنمای دین و زیست بوم»

جمال کاظمی

طی دست کم سه دهه اخیر، توجه دینداران و پیشوایان ادیان جهان به مقوله محیط زیست، طبیعت و زیست بوم رشد شتابناکی داشته است. در این دوره زمانی حجم آثار و تتبعاتی که متألهان و نویسندگان دینی پیرامون تبیین نسبت دین و طبیعت آفریده‌اند بسیار زیاد بوده است. تقریباً در همه سنت‌های دینی جهان امروز، می‌توان ردیابی از این دست آثار پیدا کرد. علاوه بر این، شمار فراوانی از نهادها و سازمان‌ها را می‌توان یافت که اساساً با هدف عرضه رویکردی دینی به محیط زیست تأسیس شده‌اند و در این زمینه کاوش و تحقیق می‌کنند. حاصل این تحقیقات عمدتاً در قالب نشست‌ها، همایش‌ها، پایگاه‌های اینترنتی، نشریات و جنبش‌های فراگیر ظهور می‌کنند. به این اعتبار می‌توان گفت که توصیف مناسبات ادیان با مفاهیمی چون محیط زیست، طبیعت و زیست بوم یکی از مهم‌ترین دغدغه‌های الهیاتی طی دو سه دهه اخیر بوده است. اکنون به جرأت می‌توان گفت که این دغدغه، منحصر به فضا‌های دانشگاهی و محیط‌های آکادمیک نیست بلکه از این عرصه پا را فراتر گذاشته و به سطح نهادسازی، جریان‌سازی و جنبش‌ها رسیده است. اگرچه ادیان و متون اصلی آنها همواره به مقوله طبیعت نظر داشته‌اند اما به نظر می‌رسد که در دور جدید، شتاب و عمق بیشتری به این مسأله بخشیده شده و اینک هیچ سنت دینی را نمی‌توان یافت که مسأله دین و محیط زیست را در رأس مسائل و معضلات خود قرار ندهند. بر این اساس به موازات همه فعالیت‌ها و اقدامات دینداران می‌توان شاهد تکوین جریان پرشتابی بود که می‌کوشد در عرصه پژوهش‌ها به تدوین فرهنگ‌نامه‌ها و دایره‌المعارف‌هایی با موضوع دین و طبیعت همت کنند. تاکنون نمونه‌های متعددی از این دست دایره‌المعارف‌ها چاپ و منتشر شده‌اند

که یکی از پربارترین آنها «دست‌نامه یا کتاب راهنمای آکسفورد درباره دین و زیست بوم» (the Oxford Handbook of Religion and Ecology) است. این کتاب راهنما که در حجمی بالغ بر ۶۶۲ صفحه ترتیب یافته به همت و سروراستاری راجر گوتلیب (Roger Gottlieb) فراهم آمده و چاپ نخست آن را انتشارات دانشگاه آکسفورد به سال ۲۰۰۶ میلادی منتشر کرده است. گوتلیب استاد فلسفه در مؤسسه پلی تکنیک ورچستر است. تاکنون چهارده کتاب و بیش از هفتاد مقاله در موضوعاتی چون فلسفه سیاسی، زندگی دینی، ماجرای هولوکاست، جنبش‌های طرفدار محیط زیست و ... به رشته تحریر درآورده است. از مهم‌ترین آثار او می‌توان به کتاب «زمین مقدس: دین، طبیعت و محیط زیست» اشاره کرد که شهرتی جهانی دارد. علاوه بر این، او به تازگی کتاب مهمی تألیف کرده است با عنوان «دین سبز: محیط زیست دینی و آینده سیاره ما».

شان تألیف چنین آثاری در چیست؟ چرا چهره‌های شاخص دینی (اعم از متألهین، سیاستگذاران ادیان و رهبران رسمی سنت‌های دینی) به تدوین آثاری درخصوص نسبت دین و محیط زیست گرایش پیدا کرده‌اند. گوتلیب در پیشگفتار پرسود خود بر «کتاب راهنمای دین و زیست بوم» از تحولی شگرف در باورهای دینداران سخن می‌گوید. به گفته او همه سنت‌های دینی و حتی جریان‌های معنویت‌گرا که الزاماً در چارچوب یک سنت دینی خاص نمی‌گنجد امروز به محیط زیست دقت ویژه‌ای دارند. نوعی دغدغه ویژه پیش آمده است تا رابطه دین با سایر موجودات و اکوسیستم‌ها را بازخوانی و بلکه بازسازی کند. این تحول، حتی ساحت مناسک دینی را نیز دربرگرفته است و به گمان گوتلیب بسیاری از

سنت‌های دینی، مناسک و اعمال خود را به گونه‌ای بازخوانی می‌کنند که تکریم طبیعت و موجودات طبیعی در آنها عیان باشد. علاوه بر این، به دلیل ظهور بحران جهانی محیط زیست، همه سنت‌های دینی می‌کوشند برنامه‌های معطوف به توسعه در کشورهای خود را با دقتی ژرف رصد کنند تا مبادا این فرآیند پرشتاب به تخریب محیط زیست و طبیعت منجر شود. براین اساس، دینداران آگاه تلاش می‌کنند مسائلی چون اقتصاد، تکنولوژی، انرژی، حمل و نقل، پزشکی، کشاورزی و آموزش و پرورش را با معیارهای دینی بسنجند، معیارهایی که حفاظت از محیط زیست، رکن اساسی آنهاست. پس می‌توان شاهد یک تغییر بنیادین در نگرش امروز ادیان بود: تغییر در نوع نگاه ادیان به محیط زیست. گوتلیب متذکر می‌شود که هدف اصلی کتاب حاضر، شرح دلایل این تغییر بنیادین است و اینکه اشتیاق جدید سنت‌های دینی به مقوله طبیعت براساس چه زمینه‌ها و ضرورت‌هایی پدید آمده است.

تقریباً تمام ادیان توحیدی گوشزد می‌کنند که طبیعت، مخلوق خدا و مملوک اوست نه ملک آدمی. طبیعت از آن خداوند است اما آدمی به اذن او طبیعت را به استخدام خود درمی‌آورد. در سایر ادیان هم طبیعت همیشه مورد توجه و حتی قداست بوده است. با این همه در این ادیان گاه تمایز میان انسان و طبیعت چندان روشن نیست. ادیان بدوی جهان طبیعی را آنقدر گسترده می‌دانستند که حتی انسان نیز مشمول آن می‌شد. در آیین دائو انسان ذاتاً جزئی از طبیعت است و لذا تمایز قاطع میان روح و جسم یا نفس و بدن وجود ندارد. در آیین هندو کل جهان، خداست و لذا نمی‌توان تفکیکی میان انسان و طبیعت ایجاد کرد. در آیین بودا به واسطه مفهوم تناسخ، امکان رفت و برگشت انسان به عالم جانوری و طبیعی وجود دارد. آیین بودا دست کم در فرقه مهاییانه می‌کوشد سلوک موجودات (نه فقط انسان‌ها) در چرخه تناسخ را تسهیل کند. با این همه می‌توان حکم کرد که ادیان شرقی که سنت پیامبرانه ندارند نظام هنجاری کاملی برای مراقبت از جهان طبیعی هم ندارند و لذا عدالت در رفتار با طبیعت، جایگاه چندان

در این آیین‌ها ندارد. اکنون به دلیل ظهور بحران زیست‌محیطی که کل سیاره را تهدید می‌کند، همه این نظام‌های متافیزیکی دینی دستخوش تحول شده‌اند. البته همه این نظام‌ها به یک میزان تحول را به خود راه نداده‌اند اما شک نیست که بحران زیست‌محیطی کامیاب‌ترین تمامی سنت‌های دینی را به تکاپو واداشته است.

راجر گوتلیب معتقد است این بحران زیست‌محیطی هشت جنبه دارد که هر یک از آنها یک معضل است اما مجموع آنها بزرگ‌ترین چالش و تهدید را برای انسان امروز و فردا رقم می‌زنند. جنبه‌های هشت‌گانه این بحران عبارتند از:

۱. تغییرات جهانی آب و هوا به مرحله خطرناک رسیده و کشاورزی، حیات وحش و زندگی حیوانات را به مخاطره انداخته است. سطح آب اقیانوس‌ها بالا آمده و بیماری و مرگ و میر ناشی از آن افزایش پیدا کرده است.

۲. تراکم و تجمع فضولات و زباله‌های شیمیایی، بیولوژیکی و اتمی در تمام نقاط جهان دیده می‌شود. افزایش بیماری‌هایی چون سرطان، ضعف سیستم ایمنی بدن و نوزادان ناقص‌الخلق، نتیجه این امر است.

۳. مصرف بیش از حد مواد شیمیایی در کشاورزی و نیز تخریب جنگل‌ها، به فرسایش شدید خاک منجر شده است. این مسأله به تخریب تعادل اکوسیستم‌ها در رودخانه‌ها و مناطق ساحلی می‌انجامد.

۴. به دلیل گسترش خانه‌سازی انسان‌ها و نیز کشتن حیوانات برای ورزش و غذا، زیستگاه‌های جانوری به شدت تخریب می‌شوند. منابع آبی سالم تضييع شده و به‌طور کلی زیبایی از صحنه طبیعت رخت بر بسته است.

۵. تنوع زیستی به مخاطره افتاده است. به واسطه فرآیند کاهش بیابان‌ها و جنگل‌ها، گونه‌های فراوانی از جانوران و گیاهان از بین رفته‌اند. زوال تنوع زیستی، آدمی را به یک افسردگی مبتلا کرده است. انسان‌ها همه‌جا هستند اما از یک تنهایی غریب رنج می‌برند چراکه موجوداتی را که سال‌ها با آنها همراه بودند دیگر نمی‌بینند.

۶. بسیاری از جامعه‌های انسانی (مثلاً جوامع بدوی) در معرض نابودی قرار گرفته‌اند. به موازات تخریب محیط زندگی آنها، فرهنگ، هویت و حتی زندگی آنها هم مضمحل شده است.

۷. الگوی نامناسب مصرف، منابع طبیعی را به اتمام می‌رساند. در جوامع توسعه نیافته، تراکم جمعیت و نرخ بالایی رشد جمعیت به همراه کاهش مواد غذایی طبیعی، به افزایش بیماری‌ها و مرگ و

بسیاری برآنند که امروز، ادیان جهان به مرحله اکولوژیک رسیده‌اند به گونه‌ای که توجه به زیست بوم در کنار مسائلی سنتی مثل موعظه، خطابه، اعانه به فقرا، مناسک دینی و اخلاق عبادی قرار گرفته است. برای چنین اتفاق مهمی، ارزیابی تفکر سنتی دینی یک ضرورت است

میر منجر شده است.

۸. با ظهور علم جدیدی به نام مهندسی ژنتیک، مداخله در ارگانیسم‌های زنده و طبیعی رشد پیدا کرده است. این علم می‌خواهد صورت‌های جدیدی از زندگی مهندسی کند اما به دلایل متعدد، بشر قادر نیست صورت‌های موجه و معنادار از زندگی بیافریند.

گوتلیب معتقد است که این بحران زیست‌محیطی، چالش‌های فراوانی برای تفکر دینی ایجاد کرده است. اولین و مهم‌ترین چالش این است که بسیاری از منتقدان دین، گناه این بحران را بیش از هر چیزی به گردن دین می‌اندازند. به گمان ایشان، از آنجا که ادیان جهان، به شدت «انسان محور» و «آخریت‌گرا» و «واقعیت‌گریز» و «پیشرفت‌گرا» هستند هرگونه استفاده از طبیعت را برای انسان مجاز می‌شمرند. در نظر این منتقدان، تفکر دینی به دلیل اینکه انسان را اشراف مخلوقات می‌داند تلویحاً جواز تصرف در طبیعت را به او می‌بخشد. درست است که

ادیان به حفظ طبیعت هم توصیه کرده‌اند اما این توصیه‌ها صرفاً تجویزهای صوری و اخلاقی است و در برابر میل سرکش آدمی به استفاده پرشتاب از طبیعت، کاری از پیش نمی‌برند. شاید به دلیل انتقادات تندی از این دست است که متألهان و متفکران دینی به این فکر افتاده‌اند تا مسأله طبیعت و محیط زیست را در صدر موضوعات مورد علاقه خود قرار دهند. بسیاری برآنند که امروز، ادیان جهان به مرحله آکولوژیک رسیده‌اند به گونه‌ای که توجه به زیست بوم در کنار مسائلی سنتی مثل موعظه، خطابه، اعانه به فقرا، مناسک دینی و اخلاق عبادی قرار گرفته است. برای چنین اتفاق مهمی، ارزیابی تفکر سنتی دینی یک ضرورت است. به این ترتیب اندیشمندان دینی، متون اصلی ادیان خود را در پرتو اهمیت مسأله محیط زیست، بازخوانی انتقادی می‌کنند، عناصری را که قابلیت تفسیر زیست محیطی دارند پرتو رنگ می‌سازند و برخی دیگر از آموزه‌ها را که استعداد تصرف بی‌حد و حصر در طبیعت را دارند مورد نقد قرار می‌دهند. از این جهت وضعیتی که تفسیر زیست محیطی دین پیدا کرده است شباهت زیادی دارد با تفسیری که چند دهه پیش صورت می‌گرفت تا برابری جنسیتی را در ادیان تصدیق کند. به هر روی اگر چه دامنه ارزیابی‌های انتقادی در باب متون اصلی ادیان گسترده و عمیق شده است اما هنوز کافی نیست و برای تحولی بنیادین در تلقی دینی از طبیعت و تفسیر طبیعت‌گرایانه از دین، همچنان باید تلاش کرد.

«کتاب راهنمای دین و زیست بوم» دو پرش اصلی و محوری دارد: اول اینکه علایق تاریخی ادیان به طبیعت را بکاود و روشن کند که ادیان جهان چه دیدگاهی درباره زیست بوم و محیط زیست دارند؛ و دوم اینکه تفکر دینی روزگار ما براساس چه علل و عواملی تغییر کرده است تا بتواند دیدگاهی جدید در قبال بحران زیست محیطی اتخاذ کند. و برآستار عقیده دارد که در قاموس دینی عصر ما واژه «عدالت زیست محیطی» به‌عنوان واژه‌ای جدید و شاید رویکردی تازه ظهور کرده است که دینداران بسیاری را به خود جلب می‌کند. ایشان بر ارزش معنوی طبیعت، نیاز انسان‌ها به سایر موجودات، و مسئولیت اخلاقی آدمیان در قبال سیاره تأکید می‌گذارند و لذا نوع نوینی از دینداری درحال تکوین است. این نوع نوین در سطح عموم مردم، به شکل‌گیری جنبش‌های دینی طرفدار محیط زیست انجامیده است؛ در سطح رهبران دینی به برگزاری همایش‌های متعدد با موضوع حفظ زیست بوم منجر شده است؛ و در سطح دانشگاهی به تدوین و عرضه آثار متعدد و نهادهای متولی این بحث ختم شده است. مثلاً دانشگاه هاروارد

کتاب راهنمای دین و زیست بوم» دو پرش اصلی و محوری دارد: اول اینکه علایق تاریخی ادیان به طبیعت را بکاود و روشن کند که ادیان جهان چه دیدگاهی درباره زیست بوم و محیط زیست دارند؛ و دوم اینکه تفکر دینی روزگار ما براساس چه علل و عواملی تغییر کرده است تا بتواند دیدگاهی جدید در قبال بحران زیست محیطی اتخاذ کند

به‌تازگی کرسی مطالعات دین و طبیعت را دایر کرده است. سایر نهادهای دانشگاهی هم کمابیش چنین کرسی‌هایی ترتیب داده‌اند. دانشگاه فلوریدا کرسی دین و محیط زیست ایجاد کرده است و دانشگاه کالیفرنیا انجمن مطالعات دین، طبیعت و فرهنگ را تأسیس کرده است. در اروپا نیز می‌توان از این دست نهادهای پژوهشی سراغ گرفت. کتاب حاضر سه بخش عمده دارد که هر بخش شامل چند فصل است. بخش اول باعنوان «دگرگونی سنت» در پی آن است که دیدگاه ادیان و مذاهب جهان را در باب طبیعت بکاود. لحن این بخش، عمدتاً توصیفی و روایی است و می‌کوشد روایتی دقیق و درست از نگرش ادیان جهان به مقوله محیط زیست عرضه کند.

این بخش شامل ۱۲ فصل است:

- ۱- آیین یهود/ حوا یثروش سامولسن. ۲- آیین کاتولیک/ جان هارت. ۳- زمین به‌عنوان امری مقدس: بصیرت‌هایی از الهیات ارتدوکس/ جان کریساوگیس. ۴- جهان طبیعت طبق سنت پروتستان/ پاول سانتیر و جان کوب.
 - ۵- آیین چین و زیست بوم/ کریستوفر کی شانل. ۶- دین هندو و بهبود زیست محیطی/ او. پی. دویی ودی.
 - ۷- آیین بودا/ استفانی کازا. ۸- اسلام/ ریچارد فالتر. ۹- آیین دائو و طبیعت/ جیمز میلر.
 - ۱۰- بصیرت‌های کنفوسیوس در باب طبیعت/ جان برترانگ. ۱۱- دین و محیط زیست در جامعه و فرهنگ آفریقایی/ یاکوب اولاپونا. ۱۲- دین و طبیعت در سنت‌های دینی بدوی/ جان گریم.
- بخش دوم کتاب باعنوان «دین و زیست بوم: تعامل‌ها و تضادها» شامل مباحثی است که برخی پیچیدگی‌ها و وجوه چندانگانه نسبت دین و محیط زیست را می‌کاود. مباحثی همچون مهندسی ژنتیک، حقوق حیوانات، جمعیت، بحران زیست محیطی و جنبش‌های زنانه طرفدار محیط زیست. موضوع این بخش است. به تبعیت از نوع مباحث، ادبیات و رویکرد آنها صیغه‌ای تحلیلی‌تر

دارند. ۸ فصل در این بخش آمده است که عبارتند از:

- ۱- دین، جمعیت و زیست بوم/ دانیل ماگویر.
- ۲- مهندسی ژنتیک و طبیعت/ توماس شانون.
- ۳- الهیات جانوران و الهیات زیست محیطی/ اندرو لینزی. ۴- جنبش زنانه محیط زیست دینی/ رزماری رادفورد روتر. ۵- علم و دین در مواجهه با بحران زیست محیطی/ هولمز رولستون.
- ۶- مسأله باقی است: دین یا محیط زیست/ ماری اولین توکر. ۷- بعد معنوی طبیعت/ دیوید لنڈیس بارن هیل. ۸- دین، محیط زیست و معنای زیست بوم/ لیزا سایدرس

در بخش سوم باعنوان «فعالیت‌های دینی زیست محیطی» به مسائل عینی و اجتماعی نظر می‌شود و گستره فعالیت‌های دینداران در حوزه حفظ محیط زیست توضیح داده می‌شود. این بخش می‌کوشد گزارشی زنده از این واقعیت عرضه کند که از آمریکا تا شرق آسیا و از جنوب آفریقا تا شمال اروپا می‌توان جنبش‌های متعدد دینداران را شاهد بود که به محیط زیست نظر دارند. ۵ فصل در این بخش به چشم می‌خورد:

- ۱- جنبش دینی محیط زیست در عمل/ راجر گوتلیب.
 - ۲- دین و مناقشه زیست محیطی در آمریکای لاتین/ لوئیس آن لورنتزن و سالوادور لی ویت الکانترا.
 - ۳- کلیساهای آفریقا به‌عنوان حافظان زمین/ مارتینوس دانیل.
 - ۴- ظهور جنبش زیست محیطی اوانجلیکی/ کالوین دویت.
 - ۵- دین و جنبش زیست محیطی در آمریکا و سایر کشورها/ براون تیلور
- با اینکه کتاب حصار در حکم نمونه‌های بسیار خوب تحقیقات آکادمیک در حوزه مطالعات دین و محیط زیست است اما برخی کاستی‌ها در آن به‌شدت دل‌آزار است.
- کتاب از برخی سنت‌های دینی به سادگی چشم پوشیده است. مثلاً هیچ سراغی از آیین‌هایی همچون آیین شینتو و آیین زرتشت در آن نمی‌توان یافت. در باب برخی دیگر از سنت‌های دینی، اجمال و اختصاری مَحَل وجود دارد مثلاً در باب اسلام و یهود. به‌طور کلی تمایل کتاب بیشتر به سمت مسیحیت و مذاهب آن است. علاوه‌بر این، بحث جدی و مستقلی در باب گرایش‌های معنویت‌گرا که به مقوله محیط زیست نظر دارند در کتاب نیامده است. با این‌همه «کتاب راهنمای آکسفورد درباره دین و زیست بوم» دائرةالمعارفی مغتنم و بسیار قابل استفاده است. این کتاب را می‌توان در کتابخانه تخصصی مؤسسه گفت و گوی ادیان یافت.